

Tècniques grupals per a la creació d'espais de comunicació

Joan María Senent Sánchez
Maria del Pilar Martínez Agut

PID_00163108

Universitat Oberta
de Catalunya

www.uoc.edu

Índex

Introducció	5
Objectius	6
1. L'etapa inicial dels grups	7
2. Tècniques de grup per a l'etapa inicial	10
2.1. Pilota de noms	10
2.2. Document d'identificació	10
2.3. Presentació per pòsters	11
2.4. La cistella de fruites	13
2.5. El meu símbol	13
2.6. Opcions limitades	14
2.7. Cadena de qualitats	16
2.8. Animals	16
2.9. Qualitats i cares	17
2.10. Atribucions	18
2.11. Entrevista per parelles	19
2.12. Disparar el nom	20
2.13. Els meus sons	21
3. La transició entre les primeres etapes dels grups	22
4. Tècniques per a desenvolupar el coneixement interpersonal	24
4.1. La tanca publicitària	24
4.2. La plàstica del grup	25
4.3. Exercici epistolar davant de la imatge	25
4.4. Qui sóc jo?	27
4.5. La rotllana xerraire	28
4.6. La meva situació respecte a... ..	29
4.7. Les sorpreses de la gorra	30
4.8. Els meus desitjos davant la imatge	30
4.9. La meva expectativa	32
4.10. Els meus cinc sentits	32
Resum	34
Glossari	35
Bibliografia	36

Introducció

En aquest mòdul presentem les dues primeres etapes de la vida d'un grup, la fase global que hem denominat *creació d'espais de comunicació*, formada per l'etapa inicial, i la de desenvolupament del coneixement interpersonal.

La funció de l'animador o educador grupal en aquestes etapes és crear aquests espais de comunicació que permetin fer avançar la vida grupal. Per a això utilitzarà diversos mitjans d'expressió. Així mateix, s'estableixen indicadors per a observar la transició entre aquestes dues etapes.

Al llarg del mòdul presentem tècniques adequades per a cada una d'aquestes etapes, i també bibliografia complementària, que conté més tècniques per al seu desenvolupament.

Objectius

L'objectiu fonamental que es planteja en aquest mòdul és presentar tècniques grupals per a la creació d'espais de comunicació, i per a això es concreten els objectius específics següents:

- 1.** Saber utilitzar les tècniques grupals per a generar espais de comunicació.
- 2.** Ser capaç de dominar diversos mitjans d'expressió com a instruments d'agilitació comunicativa.
- 3.** Detectar les transicions del grup en les primeres etapes de vida.
- 4.** Conèixer una bibliografia abundant en recursos per a aquestes etapes grupals.

1. L'etapa inicial dels grups

Solem denominar *etapa inicial* els primers passos en la vida dels grups. Habitualment, podem trobar situacions diverses, ja que alguns grups són creats administrativament –com els alumnes que van a l'institut per primer cop i van a parar al mateix grup–, altres vegades es tracta d'un fet comú als membres d'aquest grup –penseu en un grup de joves que inicien un camp de treball, o en unes persones que comencen plegades una nova activitat laboral–, o finalment pot ser l'atzar el que determini l'inici d'un grup –unes persones que es troben en una festa, etc.

No sempre el grup és iniciat simultàniament per tots els membres, sinó que de vegades una part s'adhereixen a un grup que ja existia. Si els nous són molts, l'antic grup no té capacitat per a integrar-los i realment inicien un grup nou. En qualsevol cas, l'etapa inicial de la vida dels grups és un temps de molt poca productivitat des del punt de vista de l'eficàcia grupal, però extremadament important des de la perspectiva de la dimensió relacional. Els membres del grup temptegen els altres, n'observen les reaccions, i per a això necessiten temps i especialment espais on poder fer-ho.

Per això, durant aquesta etapa i la següent, la del desenvolupament del coneixement interpersonal, la funció principal de l'educador és crear situacions que potenciïn la comunicació. Recordeu que, com hem vist en el mòdul anterior, tots els grups necessiten un territori propi, un camp social, per a garantir-ne l'existència, i aquest camp era el resultat de les interaccions comunicatives entre els membres del grup. És impossible desenvolupar aquests primers temptejos amb una certa eficàcia si la comunicació grupal és molt restringida o molt formal, o bé si el clima grupal impedeix les comunicacions espontànies.

Exemple

En la pel·lícula *Precious*, de Lee Daniels (2009), la protagonista s'incorpora a un grup que està ja iniciat i l'educadora intenta que s'hi integri.

Amb 16 anys, Claireece *Precious* Jones està embarassada per segona vegada del seu pare, a qui no veu mai. És una noia obesa i analfabeta que viu a Harlem amb la seva mare, una expressidària que la maltracta físicament i emocionalment. Quan la jove és a punt

de deixar l'escola per l'embaràs, la traslladen a un institut alternatiu en què els alumnes participen activament en l'ensenyament. Allà coneixerà la senyoreta Rain, que no parará fins que Precious recuperi la dignitat.

Sovint hi ha estudiants dels últims cursos de la universitat que coneixen el 20% dels companys de classe, els "sonen" els noms de l'altre 20% i no saben res dels altres. Sembla increïble que després de quatre o cinc anys de compartir classes pugui passar això, però en realitat els estudiants han tingut molt poc temps i potser menys espais en la dinàmica de l'estructura universitària per a conèixer millor els companys.

Hem de tenir en compte que el desenvolupament de la dimensió relacional que s'inicia en aquesta etapa és previ a qualsevol productivitat grupal. Per això, aquesta etapa marca la pauta de quines seran les relacions entre els membres del grup, segons si hi ha un clima distès i si els membres comencen a compartir comunicacions.

D'altra banda, la comunicació no és sempre oral. Segons les edats i les característiques grupals, haurem de plantejar exercicis que treballin la comunicació amb diverses formes d'expressió: escrita, dibuix, plàstica, musical, mitjançant l'expressió corporal, la dansa, la quantificació, etc. Això, que és igualment vàlid per a l'etapa següent, habituarà el grup a una expressió més rica, amb formes diverses, i limitarà els bloquejos davant d'alguna de les formes d'expressió.

Per tot això, la missió de l'animador grupal en aquesta etapa és crear aquests espais de comunicació que permetin fer avançar la vida grupal i, per a això, utilitzarà els mitjans d'expressió de què parlàvem abans. El plantejament de la comunicació en un procés de dinamització grupal no és el que força l'obtenció d'informació dels membres del grup, sinó el que crea unes condicions que facilitin que cada membre del grup proporcioni als altres informacions sobre si mateix.

S'està treballant l'àrea oculta de la finestra de Johari, que hem vist en un mòdul anterior, perquè moltes de les informacions o sentiments passin a formar part de l'àrea oberta en la mesura que són comunicades als altres membres del grup. Hi ha grups, especialment els de caràcter més informal –una colla d'amics–, que generen fàcilment els seus espais de comunicació. En molts altres casos, si l'animador no crea aquests espais, el grup no els acostuma a generar sol o triga molt de temps a fer-ho, amb la qual cosa s'està força temps en aquesta etapa. Tenint en compte que no és gaire productiva, ens interessa accelerar aquest intercanvi de relacions, per la qual cosa la necessitat de crear aquests espais de comunicació es fa encara més urgent.

La integració

La tasca de l'educador per a integrar els membres en el grup és fonamental, tant per a cada individu com per al grup.

La funció de l'animador o educador grupal en aquesta etapa és crear aquests espais de comunicació que permetin fer avançar la vida grupal i, per a això, utilitzarà diversos mitjans de comunicació.

Els exercicis propis de l'etapa inicial es poden repetir quan el grup ja hagi recorregut altres etapes de la seva vida. Curiosament, això origina un intercanvi de comunicació que va molt més enllà de les informacions inicials i que permet al grup entrar en un intercanvi de comunicacions en l'àmbit del jo social. Les estructures dels exercicis són les mateixes que en aquesta etapa inicial, però el grup canvia ràpidament el contingut de les comunicacions.

L'etapa inicial dels grups permet, a més, posar les primeres pedres en la creació del camp social. Quan el grup passa molt ràpidament per aquesta etapa, les comunicacions entre els membres solen ser formals o superficials i això genera una manera d'actuar que tendeix a establir-se com l'habitual i que costa molt més de modificar després. En canvi, els grups que estableixen un sistema de comunicació àgil i basat en la confiança preparen el terreny per resoldre molt més àgilment els seus futurs conflictes.

El rol de l'educador en aquesta etapa és evident: crear espais de comunicació per a passar més de pressa per aquesta fase i entrar en altres etapes amb una producció i una relació grupal més riques i estimulants. No obstant això, aquest aspecte pot estar molt matisat pel tipus de rol que tingui l'educador. Algun cop té un paper institucional (un educador en una residència, un professor en una classe, etc.) i la seva intervenció està mediatitzada per altres funcions que li corresponen també fer en aquell moment, cosa que, de vegades, li impedeix crear els espais de comunicació que el grup necessita.

En canvi, quan es tracta de grups informals (associacions o col·lectius d'animació, moviments de temps lliure, etc.) o d'equipaments en els quals es desenvolupa una determinada estada (camps de treball, colònies, campaments), l'educador té més llibertat d'actuació i, en conseqüència, el pas dels grups per aquesta etapa és més ràpid i més intens pel que fa a les situacions de comunicació que es produeixen.

Activitat

Feu una llista d'equipaments en què pot intervenir un educador i de les relacions que es produeixen entre aquests i els destinataris.

2. Tècniques de grup per a l'etapa inicial

A continuació, indiquem alguns exemples de tècniques adequades per a aquesta etapa.

2.1. Pilota de noms

	1. Pilota de noms
Objectius	<ul style="list-style-type: none"> • Conèixer els noms dels membres del grup • Distendre la tensió inicial
Etapa grupal	Inicial
Nre. participants	15-40 persones
Edat idònia	Qualsevol
Durada	15 minuts aproximadament
Lloc adequat	Exterior o sala àmplia sense gaire mobiliari
Materials	Una pilota
Autor	J. M. Senent (2009). <i>Intervención socioeducativa en grupos.</i>
Exercicis anàlegs	R. Hostie (1974). <i>Balón mensajero.</i>
Actituds potenciades	Desbloqueig. Seguretat grupal
Descripció	El grup es disposa en cercle, preferentment dempeus, i l'animador llança la pilota a una persona, que, quan l'agafa, diu el seu nom i la llança, al seu torn, a una altra persona que no sàpiga com es diu. El que la rep diu el seu nom i la llança a una altra persona de la qual tampoc en sàpiga el nom. Es continua igual fins que tots els membres del grup hagin dit el nom.
Variants	Es pot establir una variant de la tècnica quan el grup ja coneix els noms de gairebé tots els membres. En aquest cas, la persona que rep la pilota, la llança a una altra però just abans en diu el nom; la persona que la rep fa el mateix, de manera que es repeteixen els noms, cosa que permet associar cares i noms.
Explotació pedagògica	És un exercici adequat per a començar qualsevol experiència grupal, especialment en l'àmbit de l'educació no formal. Marca la pauta de la informalitat i de la proximitat entre les persones com a tònic d'un estil de relació grupal.
Observacions	L'exercici requereix força fluïdesa i s'ha de tallar si es fa pesat encara que no tots hagin dit el nom.

2.2. Document d'identificació

	2. Document d'identificació
Objectius	<ul style="list-style-type: none"> • Presentar-se davant dels altres membres • Conèixer les presentacions dels altres
Etapa grupal	Inicial

	2. Document d'identificació
Nre. participants	15-40 persones
Edat idònia	Qualsevol
Durada	25 minuts aproximadament
Lloc adequat	Exterior o sala àmplia sense gaire mobiliari
Materials	Fulls de paper, retoladors, llapis i pintures
Autor	J. M. Senent (2009). <i>Intervención socioeducativa en grupos</i> .
Exercicis anàlegs	M. Pallarés (1975). <i>Tarjeta de visita</i> . P. Simon i L. Albert (1979). <i>¿Cómo te llamas?</i> S. Fritzen (1988). <i>Presentación</i> . B. Andreola (1984). <i>¿Quién es usted?</i>
Actituds potenciades	Desbloqueig, seguretat grupal. Associar cares i detalls de les persones
Descripció	<p>1) Es lliura una quartilla a cada persona i se li demana que elabori un document d'identificació amb les dades següents:</p> <ol style="list-style-type: none"> La seva foto dibuixada en un requadre a dalt El seu nom en lletres majúscules (el nom pel qual vol que el cridin) Els seus colors preferits Algunes de les seves aficions Alguna característica personal La ciutat on viu Què estudia o en què treballa? Un llibre o una pel·lícula que ens recomani Un viatge que li agradaria fer Què faria si trobés 100 €? <p>2) Una vegada acabats els documents, cada membre passeja per la sala amb el seu paper al davant de manera que tothom pugui llegir les identificacions respectives, alhora que intenta retenir alguna informació.</p> <p>3) L'animador recull totes les targetes. En selecciona una i convida el grup a endevinar el personatge, tot fent preguntes sobre els documents de resposta "sí o no".</p> <p>4) Els membres del grup fan preguntes fins que endevinen el nom de l'autor del document seleccionat.</p> <p>5) Després d'endevinar-ne 7 o 8 es tornen els papers als autors, per a evitar que l'exercici sigui massa monòton.</p>
Variants	Els moments 3-4-5 es poden suprimir si el grup és petit. Si és difícil moure's per la sala, es pot fer l'exercici penjant el document a la cadira o pupitre on seu cadascú, però en aquest cas la tècnica és molt menys dinàmica i es pot fer pesada.
Explotació pedagògica	És important que l'exercici vagi precedit d'una breu reflexió sobre com es desenvolupa la relació a partir del coneixement de les persones i com l'exercici insisteix en aquesta línia. Si els participants coneixen l'esquema de la finestra de Johari s'hi hauria de fer una referència. Cal insistir que, en el nostre plantejament de la dinàmica grupal, el coneixement dels altres s'"ofereix", no s'"extreu", i per això el que fem amb aquest exercici és crear una situació en què ens sigui més fàcil mostrar alguns aspectes de la nostra persona.
Observacions	Al pas tercer de l'exercici, quan s'intenta descobrir a qui pertany la fitxa que té l'animador, cal evitar que les preguntes se centrin en els mateixos aspectes, per exemple en el lloc de residència o en els trets físics. S'intenta que els membres del grup recordin el màxim de detalls de cada persona. Pot ser interessant, especialment si el grup és nombrós, donar alguna pista de la fitxa que intenta descobrir per a estimular la memòria dels participants en l'exercici.

2.3. Presentació per pòsters

	3. Presentació per pòsters
Objectius	<ul style="list-style-type: none"> Presentació personal mitjançant transferència Inici a la lectura d'imatges
Etapa grupal	Inicial

3. Presentació per pòsters	
Nre. participants	15-50
Durada	30 minuts
Edat idònia	Adolescents, joves i adults
Lloc adequat	Sala amb poc mobiliari i possibilitat de posar pòsters a les parets
Materials	Làmines o pòsters
Autor	J. M. Senent (2009). <i>Intervención socioeducativa en grupos</i> .
Exercicis anàlegs	A. Ramírez (1982). <i>Se necesita título</i> .
Actituds potenciades	Autoanàlisi. Comunicació interpersonal en l'àmbit del jo social. Escolta comprensiva
Descripció	<ol style="list-style-type: none"> 1) Es col·loquen a la sala pòsters de motius semblants (vaixells, muntanyes, castells, aigua, etc.). 2) Es demana als participants que triïn una de les làmines, però s'insisteix que no ho han de fer per una qüestió estètica, sinó perquè el contingut de la làmina (per exemple un tipus de vaixell) reflecteix alguna característica personal seva. 3) Es convida tothom a sortir al centre de la sala, a buscar una persona i a explicar-li el pòster que ha triat, i a donar el motiu de l'elecció. L'altra persona de la parella farà el mateix. 4) Cada parella en busca una altra i cada un presenta i explica el pòster que ha triat el company. 5) Quan l'animador fa un senyal, es torna a començar l'exercici i es busquen parelles noves entre les persones amb qui no s'ha parlat. Segons la mida del grup, aquest pas es podrà repetir. 6) En l'àmbit de gran grup, es comenta l'exercici fet, i s'analitzen les dificultats de comunicació i les làmines amb més èxit.
Variants	<p>Si es treballa amb nens de menys d'11 anys, l'exercici es pot fer sense la connotació de la imatge. En aquest cas, se'ls pot demanar que indiquin quina làmina els recorda el lloc on van anar de vacances o el viatge que els agradaria fer, o quin s'assembla a casa seva, o al seu barri o ciutat, o a quin lloc dels que hi ha als pòsters no els agradaria anar mai. En tots els casos, els hem de convidar a justificar la resposta.</p> <p>Una altra variant sobre el mateix plantejament és fer preguntes concretes que cada parella ha de respondre a partir de les imatges. Per exemple: Quin lloc triarien per a anar d'excursió amb els amics? A quin d'aquests llocs els agradaria treballar? Quin escollirien per a filmar una pel·lícula romàntica?</p>
Explotació pedagògica	L'exercici s'ha de fer amb un grup els membres del qual ja s'han vist i saben com es diu tothom. L'animador ha d'estar pendent de la formació de les parelles i intervenir en l'exercici si el grup és imparell i algun membre no té parella.
Observacions	L'exercici es pot fer amb pòsters de motius semblants o diferents. En el primer cas, es potencia l'aprofundiment en la imatge, mentre que el segon potser és més indicat per a grups amb poca experiència en la lectura d'imatges o amb membres que es coneixen molt poc.

Exemple d'imatge per a la tècnica de presentació per pòsters

2.4. La cistella de fruites

	4. La cistella de fruites
Objectius	<ul style="list-style-type: none"> • Conèixer els noms dels membres del grup • Desbloqueig inicial • Creació d'un clima lúdic i informal
Etapa grupal	Inicial
Nre. participants	20-50
Edat idònia	Qualsevol
Durada	15 minuts
Lloc adequat	Exterior o sala àmplia
Materials	Cap
Autor	J. M. Senent (2009). <i>Intervención socioeducativa en grupos</i> .
Exercicis anàlegs	Molts dels llibres de jocs infantils de temps lliure descriuen exercicis semblants des de la perspectiva lúdica. Guillén (1979), Ordoñez (1988), Senent (1998).
Actituds potenciades	Desinhibició, atenció
Descripció	<p>Els membres del grup se situen drets formant un cercle. L'animador els demana que preguntin el nom de qui tenen a la dreta i a l'esquerra si no el saben.</p> <p>L'animador, situat al centre del cercle, els indica que assenyalarà una persona i si li diu "llima, llimona" haurà de dir el nom de qui té a la dreta, mentre que si diu "pera, poma" haurà de dir el nom de qui tingui a l'esquerra. En canvi, quan digui "la fruita és a la cistella" tots hauran de canviar de lloc a la rotllana mentre compta fins a tres.</p> <p>Quan ja s'ha començat l'exercici, si algú s'equivoca passa a ocupar el lloc de l'animador i aquest s'integra a la rotllana.</p>
Variants	En grups que es coneixen una mica i de més de 9 anys es pot complicar l'exercici amb altres noms de fruites (per exemple, "maduixa, kiwi", "nespra, pruna") i demanar llavors que es digui el nom del segon a la seva dreta o a la seva esquerra, del que sigui al davant, etc. Segons l'edat i també la disponibilitat es pot complicar l'exercici tant com es vulgui.
Explotació pedagògica	És un exercici per a trencar el gel en un grup que iniciarà una experiència social o educativa. Quan es fa amb joves o adults crea una gran desinhibició i ajuda a marcar un estil de relacions.
Observacions	<p>La persona que hi ha al centre ha d'actuar amb gran dinamisme. Si ho fa massa lentament convé que l'animador la substitueixi hàbilment per a evitar que l'exercici decaigui.</p> <p>És important aconseguir que els membres del grup canviïn realment de lloc cada vegada que s'indica la consigna "la fruita és a la cistella". Quan es comença una experiència grupal i hi ha subgrups, aquests tendeixen a mantenir-se junts, motiu pel qual l'exercici no assoleix l'objectiu que coneguin els altres membres del grup. Si la situació es repeteix, convé utilitzar un altre exercici de grup.</p>

2.5. El meu símbol

	5. El meu símbol
Objectius	<ul style="list-style-type: none"> • Donar a conèixer aspectes personals als altres membres del grup • Trencar barreres de comunicació • Aprofundir en el coneixement d'un mateix
Etapa grupal	Inicial
Nre. participants	15-40

	5. El meu símbol
Edat idònia	A partir d'11-12 anys
Durada	30 minuts
Lloc adequat	Preferentment exterior o sala amb possibilitats de buscar objectes diversos
Materials	Els participants han de trobar o aportar objectes. Dependrà del plantejament que es faci
Autor	J. M. Senent (2009). <i>Intervención socioeducativa en grupos</i> .
Actituds potenciades	Obertura, introspecció, pràctica de la transferència
Descripció	<ol style="list-style-type: none"> 1) Els participants es divideixen en grups de 6-8 persones. 2) L'animador els convida a buscar un objecte o element natural que tingui algunes característiques que coincideixin amb el perfil de cada un dels participants. 3) Tenen un temps (10 minuts) per a buscar-lo i tornar-se a reunir en grup. 4) En cada grup, cada un mostra el seu símbol i explica per què l'ha triat. 5) Cada grup tria un dels seus membres, que presenta als altres grups els símbols triats, i indica qui els ha triat i què volen dir. 6) El grup avalua l'exercici respecte a la facilitat o dificultat per a fer la transferència als símbols.
Variants	En grups amb membres que ja es coneixen es pot intentar que la resta de grups esbrini a qui correspon cada símbol presentat en el grup.
Explotació pedagògica	Convé animar els participants a triar un símbol després d'haver aprofundit en les seves característiques i a explicar al grup amb detall els motius de la tria.
Observacions	Resulta molt interessant fer aquesta tècnica a l'aire lliure i permetre que triïn com a símbols elements naturals simples o combinats.

Exemple d'objecte per a la tècnica del meu símbol

2.6. Opcions limitades

	6. Opcions limitades
Objectius	<ul style="list-style-type: none"> • Presentar els nostres gustos, característiques i opcions personals de manera no verbal
Etapa grupal	Inicial
Nre. participants	20-40
Edat idònia	Fonamentalment a partir de 10-11 anys
Durada	20 minuts

	6. Opcions limitades
Lloc adequat	Exterior o sala àmplia
Materials	Cap
Autor	J. M. Senent (2009). <i>Intervención socioeducativa en grupos</i> .
Exercicis anàlegs	R. Hostie (1982). <i>Elección forzada</i> .
Actituds potenciades	Consciència dels valors personals, autoestima, comunicació, presa de decisions
Descripció	<p>1) El grup s'agrupa al centre de la sala o d'un espai exterior.</p> <p>2) L'animador planteja una pregunta que només té tres o quatre respostes i indica el lloc al qual aniran els membres del grup que optin per aquesta resposta.</p> <p>3) Fa la pregunta i els membres del grup es divideixen i se situen als espais corresponents a les opcions preses. Exemples de preguntes: Prefereixes fer vacances en un campament a la muntanya, en un càmping a la platja o en un apartament en una ciutat turística? Si poguessis preferiries treballar com a professor, guarda forestal o guia turístic? En el grup prefereixes animar, que t'animin, o passar desapercebut? Davant de les sentències judicials de pena de mort, et situes "sempre en contra", "sempre a favor" o "depèn dels casos"? Prefereixes portar sempre el mòbil, o només alguns cops? Veuries una pel·lícula d'acció o una de romàntica?</p> <p>4) Durant un minut, s'observen i miren on s'ha posat cadascú.</p> <p>5) A continuació, tornen al centre i l'animador fa una altra pregunta.</p> <p>6) Després d'una roda de 4-5 preguntes, es col·loquen en cercle i qui ho vol explica les opcions preses o pregunta als altres quines han triat.</p>
Variants	Si es vol establir i comunicar la força de l'opció presa, se'ls pot sol·licitar que, una vegada al lloc corresponent a la seva opció, es quedin drets si tenen molt clara la seva decisió, asseguts si ho tenen mitjanament clar i de genolls si és una opció confusa que els produeix dubtes. Aquesta variant fa més lent l'exercici, però subministra molta més informació sobre els membres del grup.
Explotació pedagògica	En aquest exercici l'animador ha de parar molta atenció al moviment dels membres del grup. Sovint hi ha un grup d'indecisos que no volen moure's i cal empènyer-los perquè ho facin.
Observacions	És evident que, segons les preguntes, l'exercici es fa amb més o menys tensió corresponent al compromís personal que cada un posa en les opcions preses. És recomanable iniciar l'exercici amb qüestions que gairebé no impliquin compromís personal i augmentar la tensió en les rondes de preguntes següents.

Exemple d'opció en la tècnica d'opcions limitades

2.7. Cadena de qualitats

	7. Cadena de qualitats
Objectius	<ul style="list-style-type: none"> • Associar els noms i les qualitats fonamentals de cada un als diferents membres del grup • Memoritzar els noms de cada un
Etapa grupal	Inicial
Nre. participants	20-40
Edat idònia	Fonamentalment a partir de 10-11 anys
Durada	20 minuts
Lloc adequat	Exterior o sala sense gaire mobiliari
Materials	Cap
Autor	J. M. Senent (2009). <i>Intervención socioeducativa en grupos</i> .
Exercicis anàlegs	M. Pallarés (1975). <i>Cadena de nombres</i> . J. Villa (1998). <i>El Juego de las cualidades</i> . K. Vopel (1995). <i>Como ti chiami?</i>
Actituds potenciades	Associar els noms amb cares, dir a tothom pel nom, associar noms i qualitats personals.
Descripció	<ol style="list-style-type: none"> 1) El grup forma una rotllana de manera que tots es vegin les cares. 2) Un dels membres del grup diu el seu nom seguit d'una qualitat que es pensa que té (per exemple: Sílvia, optimista). El següent repeteix el que ha dit i afegeix el seu nom i una altra qualitat que el defineixi (per exemple: Sílvia, optimista; Lluís, puntual). 3) El següent repeteix tot el que s'ha dit i afegeix el seu nom i una qualitat i així successivament fins a completar la rotllana. 4) Si el nombre de persones no és gaire alt es poden fer dues voltes a la rotllana i afegir una altra qualitat a la que s'ha dit abans.
Variants	Es pot combinar aquest exercici amb el de la cistella de fruites ja descrit, amb la qual cosa s'aconsegueix retenir més bé noms i qualitats. Una altra variant seria, en grups amb una part dels membres ja coneguts, que una persona diu el seu nom, i d'altres, una qualitat. En grups d'adolescents o joves es pot complicar fent que el nom i l'adjectiu que caracteritza cadascú comencin per la mateixa inicial que el nom.
Explotació pedagògica	De vegades alguns adolescents ens indiquen que "no tenen qualitats". Convé no acceptar aquesta situació i forçar-los una mica perquè n'expressin alguna.
Observacions	Quan els grups són molt grans, convé reiniciar la cadena després que 10-12 persones hagin dit els seus noms i qualitats.

2.8. Animals

	8. Animals
Objectius	<ul style="list-style-type: none"> • Coneixement ràpid dels altres membres del grup • Desenvolupament de la imaginació i l'espontaneïtat • Expressió lliure més enllà d'estereotips
Etapa grupal	Inicial, coneixement interpersonal
Nre. participants	15-30
Edat idònia	A partir de 12-13 anys
Durada	30 minuts

	8. Animals
Lloc adequat	Sala àmplia o exterior
Materials	Cap
Autor	K. Vopel (1996). <i>Giocchi interattivi</i> .
Exercicis anàlegs	
Actituds potenciades	Espontaneïtat, imaginació, comunicació lliure
Descripció	<ol style="list-style-type: none"> 1) Els membres han de seure còmodament i tancar els ulls. 2) Els diem: "Imagineu que veieu una tela blanca ombrejada. Lentament la tela es fa més clara. De sobte veieu un animal que sou vosaltres". 3) Després de 30 segons: "Intenteu reconèixer amb precisió l'animal. Quin aspecte té? De quin color és? En quin ambient es troba? Podeu acariciar-lo? Doneu-li menjar. Com reacciona?". 4) Després de 30 segons: "Dieu adéu a l'animal. Recordeu-lo bé i torneu la vostra atenció al grup".
Explotació pedagògica	Quan tots han obert els ulls, es fan algunes de les preguntes següents: Com m'he sentit? Quina classe d'animal he vist? Quines característiques tenia? Com es trobava en el seu ambient? Volia acariciar-lo o donar-li menjar...?
Observacions	Cal evitar que els participants interpretin les imatges dels altres, ja que això tallarà força l'espontaneïtat de comunicació. Cal no donar importància als membres que no hagin entrat en l'exercici i no hagin vist animals.

Exemple d'animal en la tècnica dels animals

2.9. Qualitats i cares

	9. Qualitats i cares
Objectius	<ul style="list-style-type: none"> • Donar a conèixer aspectes personals als altres membres del grup • Retenir característiques personals dels membres del grup • Trencar barreres de comunicació • Aprofundir en el coneixement d'un mateix
Etapea grupal	Inicial, coneixement interpersonal
Nre. participants	15-25
Edat idònia	A partir de 8-9 anys

	9. Qualitats i cares
Durada	20 minuts
Lloc adequat	Exterior o sala amb possibilitat de moure's
Materials	Cartolines tallades adequadament, retoladors
Autor	J. M. Senent (2009). <i>Intervención socioeducativa en grupos</i> .
Exercicis anàlegs	Jiménez Pinzón (1979). <i>El mensaje del rostro</i> .
Actituds potenciades	Sinceritat, observació, decisió
Descripció	<ol style="list-style-type: none"> 1) Reunits, els membres del grup escriuen una de les seves característiques en una etiqueta que es col·locaran al front. 2) Els membres es passen per la sala i es fixen en els cartells que porta cadascú. 3) Quan l'animador faci un senyal, cadascú es treu el cartell i el deixa a sobre d'una taula. 4) Quan l'animador faci un altre senyal, cadascú agafa un cartell que no sigui el seu i intenta col·locar-lo a la persona corresponent. 5) Es demana a un dels membres del grup que revisi els cartells i que canviï els que cregui convenient. Aquesta operació es repeteix tres o quatre vegades. 6) Cadascú revisa el seu cartell i indica al grup si és o no el correcte.
Variants	L'exercici es pot combinar amb algun dels que serveixen per a recordar els noms o les qualitats (el de la cistella de fruites o la cadena de qualitats, etc.). D'aquesta manera es reforçarà l'associació nom-qualitat. També es pot fer dibuixant un símbol de la qualitat en comptes d'escriure-la.
Explotació pedagògica	L'exercici crea una gran desinhibició, i, per tant, s'aconsella fer al començament dels grups que hagin de fer una tasca educativa.
Observacions	Tothom ha de participar en l'exercici, i per això no s'ha d'admetre que algú no es trobi qualitats.

2.10. Atribucions

	10. Atribucions
Objectius	<ul style="list-style-type: none"> • Donar a conèixer aspectes personals als altres membres del grup • Retenir característiques personals dels membres del grup • Trencar barreres de comunicació • Expressar les percepcions inicials dels membres del grup • Anàlisi dels estereotips habituals en els grups
Etapea grupal	Inicial, coneixement interpersonal
Nre. participants	15-25
Edat idònia	A partir de 12 anys
Durada	30 minuts
Lloc adequat	Exterior o sala àmplia
Materials	Fitxes emplenades pels membres del grup
Autor	J. M. Senent (2009). <i>Intervención socioeducativa en grupos</i> .
Exercicis anàlegs	J. M. Senent (1998). <i>¿Quién soy yo?</i>
Actituds potenciades	Sinceritat, obertura, valentia en la comunicació, ruptura d'estereotips

	10. Atribucions
Descripció	<ol style="list-style-type: none"> 1) Reunits, els membres del grup emplenen una fitxa en la qual indiquen les seves característiques sense dir el nom: edat, llengua materna, aficions, alguna característica personal, estudis, el seu viatge favorit... 2) S'introdueixen totes les fitxes en una bossa. 3) Quan l'animador fa un senyal, una de les persones agafa una fitxa de la bossa mentre tot el grup està dempeus en un cercle. La persona que té la fitxa la llegeix i la col·loca al front de la persona que creu que l'ha escrit. 4) Si no és correcte, la persona ho indica i fa dos intents més. Si no l'encerta, una altra persona l'ajuda fins que trobi la persona que ha escrit la fitxa. 5) Es repeteix l'operació amb totes les fitxes. 6) El grup valora la facilitat o la dificultat de l'exercici i les causes de les percepcions, com també els estereotips que hagin sortit.
Variants	L'exercici és més interessant quan els membres del grup es coneixen poc i poden atribuir les fitxes basant-se en la percepció que tenen dels altres. Encara que en molts casos serà falsa i no es justificà, permet saber quina és la primera imatge que cada un dóna en el coneixement interpersonal. Si els noms són coneguts, es poden ometre de la fitxa i s'hi pot afegir alguna qualitat més.
Explotació pedagògica	És molt interessant que l'animador resumeixi els estereotips repetits i el grup analitzi per què apareixen.
Observacions	<p>L'exercici ha de ser dinàmic, per la qual cosa no s'ha de permetre que les persones passin molt temps decidint a qui col·loquen cada fitxa. Per això és interessant que davant dels primers dubtes o els primers errors d'atribució, es designi una altra persona perquè l'ajudi a identificar l'autor de la fitxa.</p> <p>En els apartats de la fitxa, s'ha d'evitar els que, per les característiques del grup, permetin una identificació que no es dedueixi de les característiques de la persona. Per exemple, en un grup d'estudiants de diverses carreres o cicles, dir els estudis permet una identificació massa ràpida, ja que l'elecció es redueix als que estudiïn aquesta carrera, la qual cosa pot ser més fàcilment coneguda.</p>

Exemple en la tècnica d'atribucions

2.11. Entrevista per parelles

	11. Entrevista per parelles
Objectius	<ul style="list-style-type: none"> • Iniciar els contactes en grups informals o de treball • Resituar-se en el grup • Conèixer amb més profunditat algun dels membres del grup
Etapa grupal	Inicial, coneixement interpersonal
Nre. participants	Parelles en grups de 15-25

	11. Entrevista per parelles
Edat idònia	14 i més
Durada	45 minuts
Lloc adequat	Qualsevol que permeti organitzar el grup en parelles
Materials	Dues còpies del format de l'entrevista
Autor	P. Verdell (de K. Vopel, 1996. <i>Giochi Interattivi</i>).
Exercicis anàlegs	J. M. Senent (2009). <i>Presentación por pósters</i> . S. Fritzen (1987). <i>Ejercicio de presentación</i> .
Actituds potenciades	Interès per l'altre, sinceritat, empatia
Descripció	<p>1) S'indica als membres del grup que tindran l'ocasió de conèixer de manera més especial un company o companya i se'ls demana que triïn una persona per la qual sentin curiositat.</p> <p>2) El grup es divideix en parelles que se sentin allunyades les unes de les altres.</p> <p>3) Cada parella rep una còpia del guió de l'entrevista amb sis preguntes per a plantejar a l'altre, i han de saber que hi poden afegir preguntes suplementàries, però quan sentin les respostes no poden expressar consens ni desaprovació, ni criticar ni aconsellar, sinó que la seva tasca és escoltar i rebre el que l'altre li diu.</p> <p>4) Després de l'entrevista, es dona una còpia a l'entrevistat del que l'entrevistador ha anotat sobre les seves respostes. Aquest resum es posa en un mural al costat dels altres resums perquè tots puguin veure'ls. Al final de l'exercici es deixa un temps perquè tothom els pugui llegir.</p>
Explotació pedagògica	S'avalua en l'àmbit de la parella els sentiments que han tingut com a entrevistadors i entrevistats.
Observacions	L'entrevista ajuda les persones noves a perdre la por i a habitar-se als estranys.

2.12. Disparar el nom

	12. Disparar el nom
Objectius	<ul style="list-style-type: none"> • Ser capaç d'associar ràpidament noms i cares • Interactuar amb rapidesa comunicativa
Etapea grupal	Inicial, coneixement interpersonal
Nre. participants	15-30
Edat idònia	8-14 anys
Durada	15 minuts
Lloc adequat	Sala àmplia o exterior
Materials	Cap
Autor	M. Pallarés (1986). <i>Técnicas de grupo para educadores</i> .
Exercicis anàlegs	
Actituds potenciades	Desinhibició i ruptura d'estereotips, espontaneïtat

	12. Disparar el nom
Descripció	S'agrupen les cadires per a deixar un espai lliure. L'educador dóna les instruccions següents: "Moveu-vos i barregeu-vos a l'atzar sense parlar, però mirant directament els membres del grup quan hi passeu pel costat. Imagina't que ets un texà que lluita en duel. Quan et topis amb la mirada d'algú altre, imagina't que és un altre texà i ràpidament treu la teva pistola i dispara dient en veu alta el seu nom". El primer a dir el nom de l'altre correctament guanya el duel. L'altre surt del joc. Guanya l'últim que quedi en el joc.
Explotació pedagògica	Aquest és un tipus d'exercici que s'ha de fer quan l'etapa inicial del grup estigui ben avançada i ja hagin tingut diversos exercicis per a retenir els noms.
Observacions	En aquest tipus d'exercici solen aparèixer conflictes que l'educador haurà de resoldre ràpidament i analitzar en acabar l'exercici.

2.13. Els meus sons

	13. Els meus sons
Objectius	<ul style="list-style-type: none"> • Donar-se a conèixer als altres de manera peculiar • Establir un primer contacte amb els altres membres del grup de manera no verbal
Etapa grupal	Inicial
Nre. participants	20-30
Edat idònia	Qualsevol
Durada	30 minuts
Lloc adequat	Exterior o sala àmplia
Materials	Instrumentos musicals o materials per a fabricar-los. Si s'adopta la variant indicada, es necessitarà música i diversos enregistradors.
Autor	J. M. Senent (2009). <i>Intervención socioeducativa en grupos</i> .
Exercicis anàlegs	P. Bourdoncle (1986). <i>"Músico-Palabra"</i> .
Actituds potenciades	Creativitat, comunicació, desinhibició
Descripció	<ol style="list-style-type: none"> 1) Es convida als membres del grup a elaborar una seqüència sonora que serveixi de presentació, per la qual cosa ha de ser un ritme que els agradi. 2) Els membres del grup preparen i assagen les seves seqüències sonores durant uns 10 minuts. 3) En la posada en comú, cada persona presenta les seves seqüències sense comentaris verbals, i es graven en un magnetòfon. 4) Acabada la presentació, l'animador reproduïx alguna de les seqüències i els membres del grup han d'esbrinar a qui correspon. 5) Comentaris verbals sobre l'exercici: preguntes i explicacions sobre les seqüències sonores.
Variants	En comptes d'elaborar la seqüència sonora, els membres del grup poden escollir un passatge musical de la música que els haguem proporcionat. Després presenten al grup el passatge escollit. L'exercici pot ser més precís si es demana al grup que, amb la música escollida, representin el seu estat d'ànim habitual, els seus sentiments dominants en aquell moment, etc.
Explotació pedagògica	L'exercici xoca sovint amb la inhibició i el bloqueig d'alguns membres del grup. Mirant de mantenir sempre la llibertat de cadascú, s'ha de pressionar perquè tothom entri en la dinàmica. És interessant encoratjar l'expressió verbal de després de l'exercici.
Observacions	Si s'adopta la variant indicada, caldran enregistradors i equip de so perquè l'exercici es pugui fer en el temps indicat.

3. La transició entre les primeres etapes dels grups

El pas entre l'etapa inicial i l'etapa del coneixement interpersonal no és una cosa perceptible en un moment determinat. És gradual i un observador extern el determinaria fonamentalment per tres indicadors:

- a) Les comunicacions entre els membres del grup tracten del seu jo social i es fan més intenses i profundes.
- b) El grup comença a tenir una certa productivitat grupal, sense cap mena de dubte escassa, però que permet plantejar-se les primeres tasques grupals.
- c) Apareixen alguns rols entre els membres, especialment pel que fa a la funció de control i a la funció d'aclariment que explicàvem en el mòdul anterior.

El coneixement interpersonal que busquem és alguna cosa més que les dades d'identificació o les característiques superficials de la persona. Això ja ho treballàvem en les tècniques inicials. Ara es tracta d'endinsar-se en el coneixement de la persona i de fer-ho des de la perspectiva de rebre la informació, no d'"extirpar" aquesta informació. Per això, l'èxit d'un exercici dependrà en part de si s'adequa a les característiques grupals, però a més, i gairebé principalment, de l'actitud dels components del grup, ja que són ells els que ofereixen informació sobre si mateixos als altres companys. Crearem una situació que faciliti aquest oferiment, però en darrer terme, cada persona és qui decideix què ofereix i a qui ho ofereix.

Els millors exercicis de coneixement interpersonal són els que un animador crea per al seu propi grup, ja que en coneix les característiques i sap a quins estímuls respon millor i, per tant, com els pot motivar més. No obstant això, sovint treballem amb grups que no coneixem, aquesta és la situació habitual en la dinàmica universitària, per exemple, i per això, a tall d'exemple, us presentem alguns tipus d'exercicis que sempre tenen l'objectiu de crear una situació que faci més fàcil expressar aspectes personals que permetin als altres conèixer-nos millor.

Molts dels exercicis d'aquesta etapa poden ser utilitzats amb una altra perspectiva dins d'un marc docent: repassar una lliçó, revisar un tema, conèixer el nivell de domini d'uns conceptes, etc., són objectius que poden ser assolits amb alguns d'aquests exercicis, que en aquest cas continuarien essent tècniques de comunicació, però no de comunicació personal.

Recordem que, de manera més o menys similar al que passava en l'etapa inicial dels grups, el treball de l'animador grupal és fonamentalment potenciar la comunicació a partir de les iniciatives dels membres del grup. Per això, en

aquesta etapa, com en la primera que hem vist, té la funció de crear espais de comunicació. Segons els grups i les característiques personals dels membres, haurà de crear aquests espais utilitzant diverses formes d'expressió, ja que cada grup respon millor a unes formes determinades.

Es pot destacar que, en la societat occidental, estem massa habituats a utilitzar l'expressió verbal com a forma gairebé única d'expressió en la relació intra-grupal. Encara que l'audiovisual domina cada dia més en la nostra societat, la imatge no és gaire utilitzada en l'animació grupal i molt menys altres formes d'expressió: musical, corporal, plàstica, gestual...

Tanmateix, certs missatges, especialment quan ens referim a emocions o sentiments, difícilment es poden expressar amb la paraula i hem d'acostumar els grups a treballar amb altres llenguatges i a interpretar-los: un gest, una carícia, un silenci, una abraçada, porten sempre un missatge que, sovint, no és comprès.

El treball de l'animador o educador grupal en aquesta etapa és fonamentalment potenciar la comunicació a partir de les iniciatives dels membres del grup. Per això, en aquesta etapa, com en la primera que hem vist, té la funció de crear espais de comunicació.

Com passa en l'etapa anterior, les tècniques de la fase del coneixement interpersonal es poden repetir al llarg de la vida del grup. El contingut serà sempre diferent i cada vegada tindrà més informació i sentiments compartits. Això és especialment interessant quan el grup ha entrat en una fase d'eficàcia i la productivitat s'ha imposat sobre les relacions entre els membres. És en aquestes situacions en què convé intercalar tècniques com les que s'exposen a continuació per a no oblidar la dimensió relacional del grup, que, recordem, ha d'estar equilibrada amb la productiva, ja que, en cas contrari, sorgirà amb facilitat algun tipus de conflicte entre els membres.

Recordeu que l'èxit d'un exercici dependrà en part de si s'adequa a les característiques grupals, però a més, i gairebé principalment, de l'actitud dels components del grup, ja que són ells els que ofereixen informació sobre si mateixos als altres companys.

4. Tècniques per a desenvolupar el coneixement interpersonal

A tall d'exemple presentem algunes tècniques adequades per a l'etapa del coneixement interpersonal. En la bibliografia del mòdul us indiquem altres llibres que contenen exercicis similars.

4.1. La tanca publicitària

	14. La tanca publicitària
Objectius	<ul style="list-style-type: none"> • Donar a conèixer els aspectes personals que convinguin en aquell moment del grup • Conèixer, al seu torn, característiques dels altres membres del grup
Etapa grupal	Coneixement interpersonal
Nre. participants	Entre 15 i 40
Edat idònia	A partir de 10 anys
Durada	Uns 15 minuts. Cal preveure el temps de l'exercici associat que s'utilitzarà per a donar a conèixer la tanca publicitària
Lloc adequat	Qualsevol lloc on els participants puguin dibuixar o escriure
Materials	Llapis, gomes, colors, ceres, retoladors, folis
Autor	J. M. Senent (2009). <i>Intervención socioeducativa en grupos</i> .
Exercicis anàlegs	Projectes artístics, a M. Pallarés. <i>Técnicas de grupo para educadores</i> . ICCE. Madrid, 1975.
Actituds potenciades	Integració grupal, obertura, desinhibició
Descripció	<p>1) Es recorda als participants que les tanques publicitàries presenten algun producte, fenomen o situació perquè agradi a les persones que els veuen, utilitzant fonamentalment un llenguatge d'imatges amb alguns textos curts.</p> <p>2) Els direm que el producte que presentaran seran ells mateixos, i els demanarem que dissenyin una tanca publicitària amb algunes de les seves característiques personals (gustos, aficions, creences, activitats que fan, etc.).</p> <p>3) Els demanarem que, en una cantonada de la tanca, posin el seu nom.</p> <p>4) Amb un exercici de posada en comú, es comparteix el que hi ha exposat a les tanques. Habitualment se solen utilitzar "cercles dobles", "la peixera", "passeig per la plaça", o algun altre que permeti trobar la majoria dels membres del grup.</p> <p>5) Avaluació de l'exercici pel grup:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Quina cosa nova hem après? • Ha resultat repetitiu? • Les tanques eren fàcils d'interpretar?
Variants	En comptes d'una tanca publicitària, pot ser un logotip, un pòster de la persona, un escut d'armes, etc. En definitiva, qualsevol forma en què, amb la imatge, puguin expressar les seves característiques principals.
Explotació pedagògica	L'exercici és excel·lent perquè l'animador del grup conegui els noms i algunes característiques dels components. Des d'un punt de vista més escolar, l'exercici pot servir per a presentar l'esquema d'un tema o d'una idea: només cal fer que les parelles parlin sobre una pregunta formulada per l'animador. Observant i escoltant algunes de les comunicacions, ens podem fer fàcilment una idea de fins a quin punt dominen el tema.

14. La tanca publicitària	
Observacions	Sovint cal vèncer la por del ridícul o la inhibició dels participants que diuen que no saben dibuixar i prefereixen no participar-hi. És convenient forçar una mica la situació, ja que després solen estar contents d'haver-hi intervingut.

4.2. La plàstica del grup

15. La plàstica del grup	
Objectius	<ul style="list-style-type: none"> • Presentar la idea de grup de manera no verbal i sense consens previ • Comunicar la visió personal del grup fins a arribar a coincidir amb els altres membres
Etapa grupal	Coneixement interpersonal
Edat idònia	Qualsevol
Durada	Durada: Presentació i realització: 20 minuts Avaluació: 2 minuts
Lloc adequat	Sala amb taules
Materials	Plastilina de colors diferents
Autor	J. M. Senent (2009). <i>Intervención socioeducativa en grupos</i> .
Exercicis anàlegs	Marta Coronado i l'autor han utilitzat exercicis semblants des de 1975.
Actituds potenciades	Comunicació no verbal, captació de les percepcions dels altres
Descripció	<ol style="list-style-type: none"> 1) Cada subgrup rep un paquet de plastilina d'un color diferent del dels altres grups i la divideix en porcions individuals. 2) Cadascú ha de modelar un home que pugui representar la seva situació actual. 3) Quan tots han acabat, es demana al grup que, sense parlar, facin una composició plàstica amb les figures de cada un, per a expressar la idea de grup que té el conjunt. 4) S'organitza una exposició amb totes les composicions. 5) Cada grup explica la seva composició i s'obre un col·loqui entre els membres del gran grup.
Variants	Si el grup se sent molt bloquejat es pot fer verbalment, encara que en aquest cas cal estar pendent de les comunicacions que poden "tapar" el maneig de la plastilina.
Explotació pedagògica	Si el grup ha treballat de manera no verbal, s'ha d'explotar l'avaluació de l'exercici que primerament faran els membres del subgrup i que més endavant es comentarà al gran grup, si això no crea grans tensions.
Observacions	És interessant que l'animador observi les representacions que els membres del grup fan de si mateixos. Sovint apareixen representacions no figuratives que solen revelar característiques interessants dels participants i poden ser una visió molt útil de la valoració i autoestima grupal.

4.3. Exercici epistolar davant de la imatge

16. Exercici epistolar davant de la imatge	
Objectius	<ul style="list-style-type: none"> • Ser capaç d'expressar els sentiments amb el llenguatge escrit • Captar els sentiments de l'altre des del seu plantejament • Treballar la riquesa i els matisos de l'expressió escrita
Etapa grupal	Coneixement interpersonal

16. Exercici epistolar davant de la imatge	
Nre. participants	15 -30
Edat idònia	Adolescents, joves i adults
Durada	Aproximadament 45 minuts, encara que dependrà molt del nivell de participació
Lloc adequat	Es pot fer tant en una sala amb taules per a escriure com a l'aire lliure
Materials	Folis i bolígrafs. Pòsters d'imatges si es fa dins d'un edifici
Autor	J. M. Senent (2009). <i>Intervención socioeducativa en grupos</i> .
Exercicis anàlegs	Original d'Ana María Ramírez (<i>Dossiers de técnicas de comunicación</i> , 1977) i des d'un altre plantejament també en el llibre d'aquesta autora <i>Se necesita título</i> .
Actituds potenciades	Introspecció, expressió de sentiments, empatia
Descripció	<ol style="list-style-type: none"> 1) Es col·loca un pòster de paisatges (si es fa en un lloc tancat) o es tria un determinat sector del paisatge (si és a l'aire lliure). 2) Es convida els membres del grup a triar un detall de la imatge o del paisatge i a familiaritzar-s'hi, tenint en compte la seva forma de vida, les seves sensacions, etc. 3) Cada participant escriu una carta a aquell detall en el qual li explica la seva situació, sentiments o alguna experiència recent per la qual hagi passat. Al final de la carta la firma amb el nom. 4) Mitjançant un exercici de transferència, ens intentem convertir en aquest detall que rep la nostra carta. Vivim les seves experiències i intentem percebre'n els sentiments. 5) El detall en què ens hem convertit contesta la nostra carta des de la seva perspectiva de vida i de relació. 6) Acabat el pas anterior, el coordinador de l'exercici convida els participants a llegir les seves cartes, de manera que primer llegeixen la seva i després la que han rebut com a resposta, sense dir el nom del detall que l'envia i firma. 7) Els membres del grup intenten endevinar el detall que contesta cada carta. 8) Posada en comú dels sentiments viscuts mentre es llegien les cartes i dels sentiments propis en llegir o no llegir la nostra carta.
Variants	Si s'observa que hi pot haver força dificultat per tal que els participants llegeixin les seves cartes, o que hi ha situacions de tensió o de burla que dificultaran les lectures, l'animador pot suggerir recollir totes les cartes i llegir-ne una mostra. En aquest cas es pot decidir no dir ni el nom de qui envia la carta ni el detall que contesta, i deixar al grup que endevini tots dos noms.
Explotació pedagògica	L'exercici funciona si s'aconsegueix un clima d'intimitat i respecte. En cas contrari, gairebé val més no fer-lo. Resulta excel·lent per a augmentar el nivell de personalització de la comunicació i per a modificar un clima de superficialitat. Si el grup respecta la norma de treballar de manera no verbal, és molt interessant observar com arriben a la composició grupal, ja que afloren els sentiments existents entre els membres del grup i les seves diverses imatges respecte als rols que hi tenen.
Observacions	Si ningú s'anima a llegir les seves cartes, convé que l'animador, després d'esperar una mica, llegeixi la seva pròpia carta. Si ja se sap per endavant que hi ha un fort bloqueig de comunicació, val més plantejar la variant de lectura anònima que s'ha suggerit.

Pòster exemple en la tècnica de l'exercici epistolar davant de la imatge

4.4. Qui sóc jo?

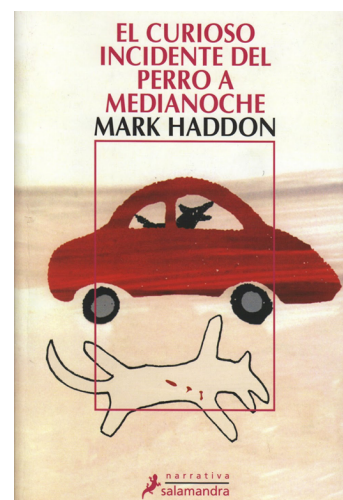
	17. Qui sóc jo?
Objectius	<ul style="list-style-type: none"> • Expressar les percepcions externes que tenim sobre persones no conegudes • Percebre la imatge que els altres tenen de nosaltres • Aprofundir en el coneixement dels membres del grup mitjançant l'anàlisi de l'àrea cega de cada un
Etapa grupal	Coneixement interpersonal
Nre. participants	Grups de 5 a 8 persones
Edat idònia	A partir de 12-13 anys
Durada	Depèn de la quantitat de membres dels grups. Cal preveure aproximadament una hora
Lloc adequat	Qualsevol on es pugui parlar tranquil·lament sense necessitat d'alçar la veu per a ser escoltat
Autor	J. M. Senent (2009). <i>Intervención socioeducativa en grupos</i> .
Materials	Pòsters o làmines. Es pot treballar també sobre pel·lícules, llibres o el paisatge natural
Actituds potenciades	Observació, interiorització, escolta activa, verificació de la imatge pròpia
Descripció	<ol style="list-style-type: none"> 1) Es presenten davant del grup diverses làmines (pòsters), preferentment de paisatges. Si es treballa amb només dos o tres grups, és preferible treballar amb un pòster i prou. 2) Cada subgrup tria una làmina o dues per a treballar-les (si es treballa amb diverses làmines). 3) Cada membre del petit grup tria un detall de la làmina com a símbol a què atribueix alguna de les seves característiques personals. 4) Una vegada triat l'escriu en un paper que s'haurà donat abans, sense cap tipus d'explicació. 5) Quan tots els membres del grup han fet i anotat el seu símbol, lliuren els papers a un altre membre que exerceix el rol de coordinador. 6) El coordinador obre el primer paper i llegeix el detall que conté. El grup intenta posar-se d'acord en diverses característiques que es poden atribuir a aquest símbol mitjançant el diàleg, i una vegada establerta una llista, es posen també d'acord sobre a qui correspon el símbol. La persona que l'ha triat no diu res i entra en el diàleg com si l'hagués triat un altre membre del grup (cosa que passa molts cops). 7) Una vegada el grup s'ha posat d'acord sobre un nom o dos, els anota al revers del paper en què hi ha anotat el símbol, sense contrastar si és cert o no. 8) El grup repeteix la mateixa operació amb tots els papers que té. Quan ha acabat això, comença a contrastar la veracitat de les seves atribucions. La riquesa de la tècnica se centra en què tots indiquin les causes que els porten a atribuir un detall a una persona determinada i també que la persona en qüestió expressi els motius que l'han fet triar aquest símbol. 9) Un cop reunit, el gran grup avalua el nivell d'aprofundiment que els diversos grups han tingut sobre l'àrea cega dels seus components i l'encert en les seves atribucions dels símbols.

	17. Qui sóc jo?
Variants	Es pot fer servir com a tècnica de cinefòrum i llibrefòrum. En el primer dels casos ha estat emprada per Ana María Ramírez (1977) i en el segon cas per Carlos Sanz (1979).
Explotació pedagògica	És un exercici excel·lent per a promoure el coneixement de l'àrea cega de la finestra de Johari. Cal evitar que els grups simplifiquin l'exercici usant molts estereotips (per exemple, "un arbre; aquest seràs tu, que ets el més llarg") i s'ha d'insistir a cada grup que l'interessant és explicar per què s'atribueix un símbol determinat a un membre del grup. Els grups solen preferir verificar cada vegada que han fet una assignació, si és certa o no. Cal evitar-ho, ja que dóna molt més joc que es verifiquin totes al final, i fins i tot que els grups canviïn les assignacions inicials quan van sortint altres símbols.
Observacions	També s'hi pot recórrer quan els membres del grup no es coneixen. En aquest cas, treballem sobre les percepcions externes que tenim dels altres, sense que ens importi si són certes o no ja que l'objectiu seria saber quina imatge es dóna als altres.

Exemple de llibrefòrum

El curios incident del gos a mitjanit és una novel·la de l'escriptor britànic Mark Haddon. La novel·la va guanyar el 2003 el premi Llibre de l'Any Withbread, el 2005 el premi al Millor primer llibre per a joves lectors i el 2004 el Premi per a Escriptors de la Commonwealth com a millor primer llibre. El títol de la novel·la és una citació a un comentari que va fer el detectiu de ficció Sherlock Holmes al conte "Silver Blazek", de Sir Arthur Conan Doyle.

La història, l'escriu en primera persona Christopher John Francis Boone, un noi de 15 anys que té síndrome d'Asperger i que viu a Swidon (Wiltshire, el Regne Unit). Encara que la malaltia de Christopher dins de l'espectre de l'autisme no es determina explícitament a la novel·la, el resum del llibre a la solapa interior de la portada el descriu com a síndrome d'Asperger. Tanmateix, la seva personalitat suggereix certa semblança amb els autistes amb alta funcionalitat.

4.5. La rotllana xerraire

	18. La rotllana xerraire
Objectius	<ul style="list-style-type: none"> • Comunicar ràpidament al grup l'opinió de cada un dels membres sobre un tema prèviament marcat • Posar en comú el significat d'algun treball fet prèviament
Etapa grupal	Coneixement interpersonal
Nre. participants	No hi ha d'haver més de 20 persones per subgrup, ja que si no l'exercici resulta massa repetitiu
Edat idònia	Qualsevol, des de 8-9 anys
Durada	Uns 30 minuts (5 d'explicació, 15 de realització i 10 d'avaluació)
Lloc adequat	Qualsevol sense gaires interferències acústiques
Materials	Cap, o els materials que s'hagin de posar en comú
Exercicis anàlegs	M. Pallarés (1975). <i>Círculos Dobles</i> . Antunes (1975). <i>La Pecera</i> .
Actituds potenciades	Comunicació interpersonal, observació, introspecció capacitat de síntesi
Descripció	<ol style="list-style-type: none"> 1) Es divideixen els participants en dos cercles concèntrics que es miren. Tothom ha de tenir algú al davant. Hauran de dir els noms si no es coneixen. 2) Es planteja una pregunta: "Què compraries amb 3 €? Quina assignatura prefereixes? Digues alguna cosa de tu mateix que t'agradaria canviar". 3) Quan la majoria ha acabat, es diu "canvi" i llavors el cercle exterior es desplaça un lloc i es formen parelles noves.

	18. La rotllana xerraire
Variants	Quan es fa servir per a posar en comú un treball o exercici previ (per exemple l'exercici núm. 14, la tanca publicitària), cada membre de la parella ensenya, primer un i després l'altre, el seu dibuix i l'altra persona l'interpreta, alhora que l'autor el corregeix.
Explotació pedagògica	És un exercici útil en una situació docent quan es volen repassar conceptes d'un tema. L'observació i escolta de les parelles permet deduir fins a quin punt el grup domina aquest tema o concepte.
Observacions	El temps de diàleg entre les parelles no ha de passar mai de 3 minuts (i fins i tot és preferible que no passi de 2), ja que si no l'exercici es fa massa repetitiu i els participants perden l'interès.

4.6. La meva situació respecte a...

	19. La meva situació respecte a...
Objectius	<ul style="list-style-type: none"> • Comunicar missatges personals de manera no superficial • Crear un ambient de comunicació intensa en un grup petit
Etapa grupal	Coneixement interpersonal
Nre. participants	Grups entre 5-8 persones que treballin de manera autònoma i simultània
Edat idònia	A partir de 12-13 anys
Durada	Segons el nombre de components de grup. Com a mitjana, uns 30 minuts
Lloc adequat	Qualsevol en què es pugui mantenir una comunicació sense interferències acústiques
Materials	Bolígraf i paper
Autor	J. M. Senent (2009). <i>Intervención socioeducativa en grupos</i> .
Exercicis anàlegs	M. Pallarés (1975). <i>Frases incompletas</i> .
Actituds potenciades	Sinceritat, escolta activa, introspecció, extraversió, sentiment grupal, empatia
Descripció	<p>1) Es dicta al grup una llista de paraules relacionades amb la vida dels membres del grup. Per exemple: <i>estudis, feina, família, tabac, parella, afició, problema, germans, amics</i>, etc.</p> <p>2) Cadascú haurà d'escriure una frase relacionada amb cada concepte i la seva situació personal.</p> <p>3) Una vegada que tothom ha escrit les seves frases, es comparteixen la manera següent: un membre del grup llegeix la seva primera frase i a continuació tots llegeixen la seva primera frase. En acabar la lectura qualsevol pot explicar el que ha llegit o preguntar alguna cosa sobre les frases dels altres. Quan no hi hagi més explicacions o preguntes, es continua amb les altres frases.</p> <p>4) Un cop acabat l'exercici, el grup valora el nivell de comunicació que hi ha hagut i els sentiments dels membres durant l'activitat.</p>
Variants	Es poden compartir les frases oralment sense necessitat d'escriure-les. Així és més ràpid, però les persones solen improvisar més les respostes i la comunicació és molt més superficial.
Explotació pedagògica	L'exercici és molt interessant per a millorar el nivell de comunicació del grup i per a crear un sentiment de "nosaltres" molt més fort perquè se solen compartir idees i vivències que importen a la gent.
Observacions	És convenient que l'animador passi entre els grups i es fixi si cap fa l'exercici a partir d'estereotips o bromes. En aquest cas, val més tallar-lo i, si és possible, demanar que tornin a començar.

4.7. Les sorpreses de la gorra

20. Les sorpreses de la gorra	
Objectius	<ul style="list-style-type: none"> • Aprofundir en el coneixement dels membres del grup • Mostrar als altres aspectes singulars de cada un
Etapea grupal	Coneixement interpersonal
Nre. participants	6-10 per grup
Edat idònia	A partir de 10 anys
Durada	30-40 minuts
Lloc adequat	Una sala on es pugui reunir el grup. Es pot fer amb diversos subgrups treballant simultàniament, però procurant que no s'interfereixin
Materials	Una gorra o bossa. Papers de 2 x 4 cm aproximadament. Bolígrafs
Autor	J. M. Senent (2009). <i>Intervención socioeducativa en grupos</i> .
Exercicis anàlegs	J. M. Senent (1998). <i>¿Quién soy yo?</i>
Actituds potenciades	Observació de l'altre
Descripció	<ol style="list-style-type: none"> 1) El grup es divideix en subgrups de 6-10 membres que s'asseguin plegats deixant un espai (on hi pot haver una taula) al centre. 2) Es tallen trossos de paper iguals, de manera que cada un en tingui cinc. 3) Cada un escriu a cada paper: <ol style="list-style-type: none"> a) Una característica personal física no excessivament visible b) Una característica personal psicològica c) Una afició d) Un desig e) Un sentiment dominant 4) El grup construeix una taula amb els noms dels membres a la columna esquerra i els tres tipus de característica a la primera línia. 5) Un membre del grup treu un paper de la gorra. En llegeix el contingut i el grup acorda a qui correspon. 6) Quan arriben a un acord l'anoten a la taula que han elaborat i no ho verifiquen fins que no hagin tret tots els papers. 7) Una vegada acabada la taula verifiquen si han assignat bé els papers a cada persona. 8) Acabat el treball, el grup verifica el nivell d'encerts i analitza les causes que l'han pogut motivar.
Variants	Es pot verificar cada vegada que hagin aparegut els papers corresponents a una persona. L'exercici resulta més fàcil encara que s'aprofundeix menys.
Explotació pedagògica	S'ha de tenir en compte que sovint les característiques seran repetides. De qualsevol manera, el grup s'ha de plantejar a qui correspon cada paper, cada vegada que en tregui un. Cal insistir que el grup ha de decidir per acord. Això forçarà l'aprofundiment de la discussió respecte a les característiques que apareguin.
Observacions	S'hi ha d'intervenir si el grup assigna els papers sense gairebé parlar i de manera burlesca, o guiant-se per estereotips externs, que de vegades poden resultar grollers. En aquest cas és preferible tallar l'exercici, ja que fet d'aquesta manera no serveix per als objectius proposats.

4.8. Els meus desitjos davant la imatge

21. Els meus desitjos davant la imatge	
Objectius	<ul style="list-style-type: none"> • Compartir desitjos i sentiments personals amb el grup • Potenciar la comunicació en l'àmbit del jo social

21. Els meus desitjos davant la imatge	
Etapa grupal	Desenvolupament del coneixement interpersonal
Nre. participants	De 20 a 50 persones
Edat idònia	A partir de 12/13 anys
Durada	20 minuts
Lloc adequat	Sala àmplia amb parets en què es puguin col·locar pòsters
Autor	J. M. Senent (2009). <i>Intervención socioeducativa en grupos</i> .
Materials	Pòsters o fotografies grans
Actituds potenciades	Comunicació interpersonal, confiança, extraversió
Descripció	<ol style="list-style-type: none"> 1) Els participants es posen drets al centre d'una sala en la qual s'han col·locat diversos pòsters (de 5 a 8 segons el nombre de components del grup) de paisatges urbans i rurals. 2) L'animador planteja diverses preguntes referides als pòsters exposats de dues en dues, per exemple: "On passaries les vacances? On t'agradaria treballar?", "Quin triaries per a anar d'excursió amb els amics? A quin lloc no t'agradaria viure?". 3) Quan l'animador ha fet dues preguntes, cada persona en busca una altra i, plegades, comparteixen les respostes a les preguntes formulades. 4) Quan l'animador fa dues preguntes noves, cada persona en busca una altra amb la qual no hagi parlat abans i comparteixen les respostes. 5) Al final s'avalua l'exercici i se'ls convida a destacar les respostes que més els han cridat l'atenció.
Variants	<ul style="list-style-type: none"> • Una variant possible és establir dos moments de resposta: el primer en l'àmbit de parelles, el segon en grups de quatre persones, en què cadascú explica als altres les respostes que ha donat el seu company de parella. • Una altra alternativa per al moment de l'avaluació és plantejar al grup que endevini qui ha contestat d'una manera determinada a una pregunta, per exemple: "Quines persones se n'anirien a viure al lloc d'aquest pòster?" Evidentment, les persones que han parlat amb els que han donat aquesta resposta no hi poden intervenir.
Explotació pedagògica	Com que es tracta de fomentar la comunicació interpersonal, cal evitar que els moments d'avaluació revelin informacions que els autors no volien dir en públic, per la qual cosa caldrà fixar-se molt en això.
Observacions	Convé que la gamma de pòsters sigui prou variada perquè tots els membres del grup puguin triar.

Pòster exemple de la tècnica dels meus desitjos davant la imatge

4.9. La meua expectativa

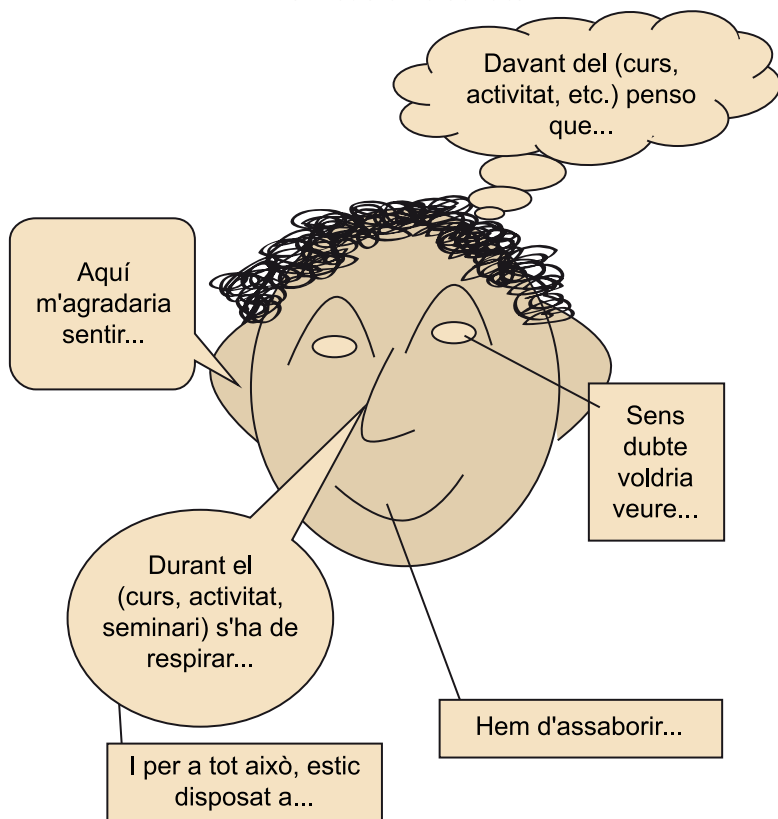
	22. La meua expectativa
Objectius	<ul style="list-style-type: none"> • Expressar les expectatives davant d'una activitat, reunió, curs, etc. • Conèixer la idea majoritària del grup davant de l'activitat prevista
Etapa grupal	Coneixement interpersonal
Nre. participants	20-40
Edat idònia	A partir d'11-12 anys
Durada	Uns 20-30 minuts
Lloc adequat	Sala amb pissarra o possibilitat d'escriure sobre paper continu
Materials	Pissarra i guixos, o paper continu fixat a la paret i retoladors
Autor	J. M. Senent (2009). <i>Intervención socioeducativa en grupos</i> .
Exercicis anàlegs	R. Hostie (1974). <i>Palabras clave</i> .
Actituds potenciades	Sinceritat, confiança, comunicació interpersonal
Descripció	<p>1) L'animador convida els membres del grup a sortir a la pissarra i a escriure una paraula o dues que sintetitzi el que esperen de l'activitat que començarà; caldrà deixar diversos guixos a fi que puguin sortir diverses persones alhora.</p> <p>2) Una vegada la pissarra s'ha anat omplint de paraules, l'animador torna a convidar el grup a sortir de nou i a subratllar les paraules amb què estigui més d'acord en tant que també reflecteixen la seva expectativa. Si una paraula ja està subratllada, es pot tornar a subratllar.</p> <p>3) Es convida el grup a tornar a sortir i a ratllar les paraules que no reflecteixen la seva expectativa. Igual que abans, es poden ratllar les paraules més d'un cop.</p> <p>4) L'animador resumeix les expectatives principals manifestades per les paraules més subratllades i el que es vol evitar (el més ratllat) i ho comenta amb el grup per a precisar finalment les expectatives globals.</p>
Explotació pedagògica	És un exercici important abans d'un curs, convivència o activitat llarga, ja que permet conèixer bé el que el grup espera abans de desenvolupar el programa i, en conseqüència, permet fer els canvis necessaris per tal de coincidir amb les expectatives o explicar les divergències.
Observacions	Es pot fer quan es comença una activitat o alguns dies abans de començar, de manera que es pugui programar amb més encert.

4.10. Els meus cinc sentits

	23. Els meus cinc sentits
Objectius	<ul style="list-style-type: none"> • Descriure l'expectativa davant d'una activitat o experiència • Conèixer les expectatives de la resta de membres del grup • Precisar la correspondència entre idees i sentits
Etapa grupal	Coneixement interpersonal
Nre. participants	15-35
Edat idònia	A partir de l'adolescència
Durada	30 minuts
Lloc adequat	Sala àmplia o exterior

23. Els meus cinc sentits	
Materials	Folis o paper continu, retoladors (amb la plantilla de la cara que es troba a continuació)
Autor	J. M. Senent (2009). <i>Intervención socioeducativa en grupos</i> .
Exercicis anàlegs	R. Hostie (1974). <i>Palabras clave</i> . Segura (2003). <i>La Mano</i> .
Actituds potenciades	Sinceritat, confiança, comunicació interpersonal, introspecció
Descripció	<p>1) Es presenta l'activitat indicant que es vol saber allò que esperen trobar durant el curs tant productivament com relacionalment i saber què estan disposats a donar perquè això sigui efectiu.</p> <p>2) Es reparteix el dibuix de la cara i se'ls convida a omplir els diversos apartats referents a cada un dels sentits i a allò que estan disposats a donar a canvi.</p> <p>3) Quan cada persona ha acabat la seva cara, es formen grups de 4-6 persones per tal de posar-se en comú i fer una síntesi de cada grup.</p> <p>4) Al cap d'uns 10 minuts, es posa en comú la síntesi dels subgrups i es contrasta amb els objectius de l'activitat o seminari plantejats per l'animador.</p> <p>5) Avaluació de l'exercici, insistint a analitzar la dificultat que han tingut per a cobrir cada un dels sentits.</p>
Explotació pedagògica	A més d'expressar les expectatives, és interessant el treball de posada en comú de desitjos expressats amb els diferents sentits. S'ha d'analitzar en la posada en comú final fins a quin punt hi ha sintonia, o no n'hi ha, entre els objectius previstos i les expectatives plantejades.
Observacions	En aquest exercici la fase de treball personal previ és clau per a l'èxit. Cal insistir que es faci personalment i que es respongui al que es pregunta, ja que sovint totes les expectatives responen especialment a idees i no s'analitzen altres sentiments.

Els meus cinc sentits

Resum

Denominem *etapa inicial* els primers passos en la vida dels grups. No sempre el grup és iniciat simultàniament per tots els membres, sinó que de vegades una part s'adhereixen a un grup que ja existia. L'etapa inicial de la vida dels grups és un temps de molt poca productivitat des del punt de vista de l'eficàcia grupal, però extremadament important des de la perspectiva de la dimensió relacional.

En l'etapa de desenvolupament del coneixement interpersonal, la funció del grup és crear espais de comunicació. Segons els grups i les característiques personals dels membres, haurà de crear aquests espais utilitzant diverses formes d'expressió, ja que cada grup respon millor a unes formes determinades.

L'animador o educador ha d'aplicar les tècniques i adaptar-les al seu estil de treball, al seu grup i als seus objectius. Per a això hem presentat diverses tècniques adequades per a cada una d'aquestes etapes i bibliografia complementària, que recull més tècniques d'aquestes etapes.

Glossari

etapa inicial *f* Primera etapa de la vida dels grups, caracteritzada pel tempteig entre els membres, la comunicació superficial i l'absència de productivitat grupal.

etapa del coneixement interpersonal *f* Segona etapa de la vida dels grups, en què la comunicació comença a fer-se des del jo social i apareix una certa productivitat grupal.

interactuació *f* Acció individual o col·lectiva que provoca una resposta en les altres persones o grups, la qual cosa modifica d'alguna manera l'acció dels primers emissors. És un dels requisits per a acceptar l'existència d'un grup.

tècnica de grup *f* Instrument que utilitza l'animador grupal per a generar espais de comunicació i facilitar les interaccions entre els membres del grup.

transició *f* Pas entre l'etapa inicial i l'etapa del coneixement interpersonal, que no és perceptible en un moment determinat. És gradual i un observador extern el determinaria fonamentalment per tres indicadors: les comunicacions entre els membres del grup tracten del seu jo social i es fan més intenses i profundes; el grup comença a tenir una certa productivitat grupal, sense cap mena de dubte escassa, però que permet plantejar-se les primeres tasques grupals; apareixen alguns rols entre els membres, especialment referits a la funció de control i a la funció de clarificació.

Bibliografía

- Antons, K. (1981). *Práctica de la dinámica de grupos*. Barcelona: Herder.
- Beauchamp, D., Graveline, R., i Quiviger, C. (1985). *Cómo animar un grupo*. Santander: Sal Terrae.
- Brunet, J. i Negro, J. L. (1988). *Tutoría con adolescentes*. Madrid: Ediciones San Pío X.
- Castillo, S. (2003). *Animación y dinámica de grupos*. Barcelona: Altamar.
- Churba, C. A. (2004). *La creatividad: un enfoque dinamizador de las personas y las organizaciones*. Buenos Aires: Dunken.
- Francia, A. i Mata, J. (1992). *Dinámica y técnicas de grupos*. Buenos Aires: Editorial Humanitas.
- Francia, A. (1983). *Dinámica de grupos*. Madrid: Central C. Salesiana.
- Fritzen, S. (1987). *La ventana de Johari. Ejercicios de dinámica de grupo de relaciones humanas y de sensibilización*. Santander: Sal Terrae.
- Fuente de la, R. i Diego, R. de (2007). *Estrategias de liderazgo y desarrollo de personas en las organizaciones*. Madrid: Pirámide.
- Gil, F. i Alcover, C. M. (2004). *Técnicas grupales en contextos organizacionales*. Madrid: Pirámide-Anaya.
- Hostie, R. (1976). *Técnicas de dinámica de grupos: curso de sensibilización en las relaciones humanas*. Madrid: ICCE.
- Lobato, C. (1984). *Animación de grupos*. Madrid: CCS.
- López, A. (2000). *Cómo dirigir grupos con eficacia: 26 estrategias básicas*. Madrid: CCS.
- Marín, M. i Troyano, Y. (2003). *Trabajando con grupos*. Madrid: Pirámide-Anaya.
- Muñoz, F. J. (2009). *Elementos básicos de psicología de los grupos*. Huelva: Universidad de Huelva.
- Nemiro, J. E. (2004). *Creativity in virtual teams: key components for success*. San Francisco (CA): Pfeiffer, cop.
- Núñez, T. (2000). *El grupo y su eficacia: técnicas al servicio de la dirección y coordinación de grupos*. Barcelona: EUB.
- Penalva, C. i Ramos, C. (2008). *La construcción de la paz: propuestas multidisciplinares*. Sant Vicent del Raspeig (Alacant): Publicaciones de la Universidad de Alicante.
- Ramírez de Llanos, A. M. (1977). *Se necesita título*. Vitória: Vedruna.
- Sáez, S. (2002). *Conducción de grupos y rol del coordinador*. Lleida: Milenio.
- Simon, P. i Albert, L. (1978). *Las relaciones interpersonales*. Barcelona: Herder.
- Villa, J. (2002). *La animación de grupos*. Madrid: Escuela Española.
- Villegas, V. (1992). *200 Juegos y dinámicas*. Madrid: Editorial Paulinas.

Bibliografía recomendada

- Fritzen, S. (1988). *70 Ejercicios prácticos de dinámica de grupos*. Santander: Sal Terrae.
- Pallarés, M. (1993). *Técnicas de grupo para educadores*. Madrid: ICCE.
- Senent, J. M. (2009). *Intervención socioeducativa en grupos*. València: Universitat de València.
- Vopel, K. (1996). *Giochi interattivi*. Leumann/Torí: Editrici Elle Di Ci.